

## OB'JEKTIV BORLIQ VA TIL MUNOSABATLARIDA IJODIY TAFAKKURNING O'RNI (sharq falsafasi aspektida)

Shohruhbek Umidjonov,

*Qo'qon DPI talabasi*

**Annotatsiya:** Ushbu maqolda olam va til munosabatlarida ijodiy tafakkurning o'rni sharq falsafiy tafakkuri aspektida tahlil etilgan.

**Kalit so'zlar:** olam, til, tafakkur, falsafa, metodologiya, inson omili

Ob'ektiv olamni, inson hayot kechirayotgan jamiyatni va insonning o'zini, uning faoliyat ko'rinishlarini ilmiy tahlil etish va bilish intellektual faoliyatning eng oliy shaklidir. Bu faoliyat oddiy bilishdan, ya'ni kundalik hayot ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan bilish istagidan, birinchi navbatda, o'z maqsadi va tizimli ravishda amalga oshirilishi bilan tubdan farq qiladi. Ikkinchidan esa, ilmiy bilish jarayonida maxsus vosita va usullarga murojaat qilinadi [Grigoryan B.T. 2:121].

Islomiy sxolastikadan oldingi yillarda islomiy va dunyoviy ilmlarda jahonga mashhur bo'lgan ajdodlarimiz – Ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Umar Xayyom, Beruniy, Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy kabi allomalarning olamshumul asarlari buning yorqin guvohidir. CHunonchi, Abu Nasr Forobiy o'zining «Ixso al-ulum» («Ilmlarning kelib chiqishi to'g'risida») asarida shunday ta'kidlaydi: «Bilki, (olamda) substantsiya (javhar) va aktsidentsiya (javhar bo'lmagan, oraz) hamda substantsiya, aktsidentsiya yaratuvchi marhamatli ijodkordan boshqa hech narsa yo'qdir»[Forobiy Abu Nasr, 5:152],- deb mulohaza yuritadi.

Bu iqtibosdan ko'rinib turibdiki, buyuk vatandoshimiz olam haqidagi ilmlarning birligini ularning yagona moddiy borliqning turli qirralarini o'rganish bilan birlashishini e'tirof etadi. Bu fikrlar bosh manba – **olam** barcha fanlar uchun bir bo'lganligi sababli fanlar taraqqiyotida umumiylikni, ularning bir-biriga samarali ta'sirini ko'rish va izohlashga imkon beradi.

Fanni keng tarixiy doirada o'rganish g'oyasi hozirgi davr mantiqiy-metodologik tadqiqotlarda chuqur ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi kunda ilmiy-ijodiy jarayon bilan bog'liq masalalar tahlili, ayniqsa, muhim rol o'ynamoqda.

Qadimgi yunon faylasuflari Platon, Aristotel inson ijodiy tafakkurining o'ziga xos jihatlarini tadqiq etganlar. Sharq falsafasida ham ushbu masala olimlarning diqqatini tortgan. Xususan, Muhammad al-Xorazmiy olimlarni ijodiy tafakkur mahsullariga qarab, uch guruhga bo'ladi. U: «Ba'zilar o'zidan oldin tadqiq qilinmagan narsalarni o'rganib, o'zidan keyingilarga meros qilib qoldiradi.

Boshqalar o'zidan oldingi ustozlar asarlariga sharh beradi va bu bilan qiyinchiliklarni engillashtiradi, yopiq narsalarni ochadi, yo'lni yoritadi va ko'pchilik foydalanishi uchun imkoniyat yaratadi va yana kimdir ba'zi kitoblardagi noaniqliklarni aniqlaydi va umuman unutilayozgan narsalarni yangilik sifatida kiritadi»[8],-deb ta'kidlaydi.

Abu Nasr Forobiy esa ijodiy tafakkurga: «Bir narsani bilish nutqiy quvvat bilan, yo bo'lmasa, xayol surish – *tahayyul* quvvati bilan va yoki tuyg'ular – hislar bilan qo'lga kiritiladi. Agar aqliy quvvat bilan idrok etiladigan narsalar xususiyatiga ega bo'lgan bir narsani bilish istalganda, orzu qilingan narsani o'zida saqlagan fe'l aqliy quvvatda bo'lgan boshqa bir quvvatdan tug'iladi. Mana bu ijodiy quvvat sanaladi. Ana shu bilan fikr yuritish, tush ko'rish, tekshirish, xulosa chiqarish mumkin bo'ladi»[Forobiy Abu Nasr, 5:152], -deb ta'rif beradi.

Sharq falsafasining etuk vakili Abu Rayhon Beruniy dunyoqarashida ijodiy tafakkur masalasi alohida o'rganilgan. Mazkur muammoning mohiyatini tadqiq qilishda olim kuzatuv, sinov-tajriba, aql-farosat printsiplariga tayanadi. Faylasufning ijodiy tafakkur borasidagi qarashlari ob'ektiv jarayonlarni talqin etishda odamzotning aqliy tafakkuri idrok qila olmaydigan g'oyalarni, turli-tuman hamda tamoman yangicha ilmiy fantaziyalarni o'zida birlashtirgan. Beruniyning e'tiroficha, muayyan bilimga ega bo'lmaslik – noxolis, boshqacha aytganda, g'ayri ilmiy asoslashga etaklaydi. Mazkur holat esa ijodiy fikrlashga to'sqinlik qiladi[Beruniy Abu Rayhon, 1:42].

Yuqoridagi fikr va mulohazalardan ko'rinib turibdiki, Sharq falsafiy tafakkurida ijodga murakkab tuzilishga ega tushuncha sifatida qaralgan [6].

Borliqni inson tomonidan, boshqacha aytganda, ijodiy tafakkur nuqtai nazaridan o'rganish barcha fanlarning muhim vazifasidir. Qolaversa, bu jarayonni o'rganish uchun maxsus fan – *gnoseologiya* mavjud bo'lib, u o'ziga xos tadqiq muammolariga ega.

Darhaqiqat, olam-odam tizimida dunyoni anglash, sub'ekt va ob'ekt o'rtasidagi munosabatlar dialektikasi, boshqacha aytganda, tilning gnoseologik va ontologik tabiatga ega ekanligi kabilarni tadqiq etish tilshunoslikning ham markaziy muammolaridan biri ekanligi isbotlanmoqda [Nurmonov A., 3:14].

A.Nurmonov tilning onto-gnoseologik tabiati va uning metodologik asosini quyidagicha izohlaydi: «Til falsafiy jihatdan gnoseologik va ontologik tabiatga ega murakkab fenomendir. Ontologik tabiatga ega murakkab tilga gnoseologik nuqtai nazardan yondashilganda, birinchidan, insonning til orqali olamni bilishi, tilning ob'ektiv borliq uzvlarini nomlash (onomasiologik) vazifasi, ikkinchidan, tilning shu til egalarining olam haqidagi bilimlari to'plami ekani (akkumulyativ vazifasi) yoritiladi» [Nurmonov A., 3:14].



Yaqin-yaqinlargacha tilshunoslik fani u yoki bu til tizimini ichki tilshunoslik nuqtai nazaridan, ya'ni uning substantsional xususiyatlarini, semantik-funksional tomonlarini alohida-alohida tahlil va tadqiq qilib keldi. Bugungi kunda jadal sur'atlar bilan rivojlanib borayotgan nazariy tilshunoslik fani bunday metodologiyaga qoniqmaydi [6].

Metodologiyaning muhim vazifalaridan biri bilim manbaini aniqlashdir. Ushbu masalaning echimini falsafadan izlamoq darkor, zero, falsafiy nuqtai nazardan har qanday bilim manbai ob'ektiv voqelik va uning *inson ongidagi* aksidir[4].

Borliqning inson ongidagi aksi to'g'ridan-to'g'ri bevosita («ko'zgudek toza») bo'lishi mumkin emas. Bu aks bilish sub'ektining ob'ektga munosabati ta'sirida bo'ladi, ammo ushbu ta'sir doirasi inson imkoniyatlariga bog'liq, ma'lum chegarada kechadi.

Borliqning inson tomonidan idrok etilishi, bu idrok sezgi organlari yoki biror-bir asbob vositasida bo'lishidan qat'iy nazar, doimo sub'ektivdir. Lekin bu bilan voqelik to'g'risida ob'ektiv ma'lumotga ega bo'lish mumkin emas, biz bilayotganimiz voqelik bo'lmasdan, faqatgina his-tuyg'u, sezish natijasidir degan xulosaga kelish noto'g'ridir.

Yuqorida aytilgan fikrlar nafaqat tabiat haqidagi fanlar, balki tilshunoslik uchun ham to'lig'icha xosdir. Shuning uchun til tizimini ilmiy bilish real lingvistik hodisalardan boshlanishi kerak, degan fikr nechog'lik to'g'ri bo'lishiga qaramasdan, aslida hech qachon induktiv usulning absolyutlashuviga sabab bo'lmasligi kerak. Bunday yaxlitlashtirishga urinish bizning fanimiz taraqqiyotiga to'siq tug'diradi, tadqiqot hodisalarning yuzaki xususiyatlari bilan chegaralanib qolib, ularning asl mohiyatini nazardan qochiradi. SHuning uchun bugungi tilshunoslik oldidagi muhim fundamental maqsad, va ayni paytdagi vazifa ham «*inson omili*»[9] tushunchasini tilshunoslik taraqqiyotidagi funksional-semantik tahlil, antropotsentrik paradigmaning o'ziga xos xususiyati va lisoniy metodologik ehtiyoji hamda integratsiyasi aspektida tadqiq etishdir.

### **Adabiyotlar:**

1. Beruniy Abu Rayhon. Ruhiyat va ta'lim- tarbiya haqida. –Toshkent: O'qituvchi, 1992. – B.42.
2. Григорян Б.Т. Философская антропология. –Москва: Наука,1982. – С.121.
3. Nurmonov A.N. Lingvistik tadqiqot metodologiyasi va metodlari. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – B.14.

4.Umidjon Yigitaliyev. Cognitive Analysis of Morphological Phenomena in the Uzbek Language (in Associative-Verbal Aspect)// International Journal of Human Computing Studies/ 2021, №2. –P. 249-252.

5.Forobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. –Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. – B.152.

6. <https://wos.academiascience.org/index.php/wos/article/download/476/447>

7. <https://phys-tech.jdpu.uz/index.php/hp/article/view/7216>

8. <http://pyrkov-professor.ru/default.aspx?tabid=186&ArticleId=701>

9. <https://phys-tech.jdpu.uz/index.php/hp/article/download/7241/4947>

10. <https://media.neliti.com/media/publications/343911-cognitive-analysis-of-morphological-phen-6cbde1c9.pdf>

11. <https://gejournal.net/index.php/IJSSIR/article/download/1308/1212>

12. <https://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/788>

